

نقش و جایگاه مسجد در حکومت اسلامی

نویسنده: علی اکبر الاحدی مقدم

چکیده	۲
کلمات کلیدی	۲
مقدمه	۳
مسجد در اسلام	۴
مسجد در آیات	۵
مسجد در روایات	۸
نقش مسجد در تاریخ اسلام	۹
۱- مسجد ، مرکز اسلام	۱۰
۲- مسجد ، محل تبلیغ دین و انجام واجبات دینی	۱۱
۳- مسجد ، مرکز علمی	۱۱
۴- مسجد ، مقر حکومت اسلامی	۱۲
۵- مسجد ، مرکز خدمات اجتماعی	۱۳
بایسته‌های عمومی مسجد از لحاظ نیروی انسانی	۱۵
۱- روحانی مسجد	۱۶
۲- هیات امنای مسجد	۱۶
۳- مدیر اجرایی مسجد	۱۷
۴- خادم مسجد	۱۷
بایسته‌های عمومی مسجد از لحاظ امکانات	۱۷
۱- شبستان مسجد	۱۷
۲- وضوخانه و سرویس‌های بهداشتی	۱۸
۳- بخش اداری	۱۸
۴- کلاس‌های آموزشی	۱۸
۵- کتابخانه	۱۸
۶- قرائت‌خانه	۱۸
۷- شبکه اینترنت	۱۸

- ۸- فضای ورزشی..... ۱۸
- وظایف نهادهای دخیل در امور مساجد..... ۱۹
- منابع..... ۱۹

چکیده

مسجد به عنوان اولین پایگاه تبلیغ دین مبین اسلام و نیز به عنوان نماد مدنیت اسلامی، از چنان جایگاه ویژه‌ای در قرآن و روایات برخوردار است، که سبب شده مسلمانان به دید تقدس و احترام به این خانه‌های خدا بر روی زمین نگریده و به هر نحو در صدد رونق بخشیدن به آن‌ها باشند.

مسجد نقش ویژه‌ای در تمام فراز و نشیب‌های تاریخ اسلام داشته و در گذشته در تمام زمینه‌های مذهبی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی محور بوده و به عنوان مرکز شهرهای اسلامی و مرکز تصمیم‌گیری‌های حکومتی به‌شمار می‌آمده است. تمام حاکمان و امرای وقت، در مساجد حضوری فعال و مستمر داشتند و در فرصت‌های مختلف برنامه‌های خویش را در مساجد و از نزدیک به اطلاع مردم می‌رساندند.

در تاریخ معاصر نیز، نقش مساجد در عرصه‌های سیاسی و فرهنگی به خوبی نمایان است. از نهضت تحریم تنباکو گرفته، تا نهضت مشروطه و از قیام مسجد گوهرشاد گرفته، تا قیام ۱۵ خرداد، همگی در مساجد شکل گرفته و توسط روحانیون از مساجد رهبری می‌شدند. نمونه بارز میزان تاثیرگذاری مساجد در پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی جلوه گر شد و در مقاومت دلیرانه مردم قهرمان ایران در جنگ ۸ ساله، به اوج خود رسید.

متأسفانه؛ پس از پایان جنگ تحمیلی به دلیل عدم برنامه‌ریزی مناسب برای مساجد و نیز به روز نشدن نیروهای موثر در مساجد و همچنین عدم تجهیز مساجد به امکانات جدید، تاثیرگذاری خود را در عرصه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی از دست داده‌اند و کار به آن‌جا رسیده، که در پاره‌ای اوقات کارکرد اصلی مسجد، که همان کارکرد دینی و تبلیغی می‌باشد نیز، مورد غفلت واقع شده و از اثرگذاری مناسب به دور مانده است.

بنابراین؛ در مرحله نخست وظیفه مسئولان کشوری و متولیان امور مساجد است، که به بررسی عالمانه عوامل این رکود و رخوت و ناکارآمدی مساجد، بپردازند و در مرحله دوم، به دنبال راهکارهای علمی و عملی برای رونق بخشیدن به مساجد باشند. مردم و متولیان مساجد نیز، باید در حد توان برای بازسازی نقش مساجد، تلاش نمایند. در این مقاله ضمن بررسی جایگاه مسجد در قرآن و روایات و نقش تاریخی مسجد در صدر اسلام و تاریخ معاصر، به برخی از عوامل کلیدی رکود مساجد پرداخته شده و راه کارهای اصلاحی نیز پیشنهاد گردیده است.

کلمات کلیدی: مسجد، اسلام، جامعه اسلامی، حکومت اسلامی، بایسته‌های امروز

مقدمه

آنچه از تاریخ به دست می‌آید، این است، که همه مذاهب الهی و آسمانی و بسیاری از مکتب‌های بشری، که تکیه‌گاه اجتماعی داشته‌اند، تعیین مکانی خاص، جهت انجام برنامه‌ها و مراسم مخصوص آیینی را، بر پیروان خود امری ضروری دانسته و ایشان را جهت انجام مراسم مذهبی به آن محل خاص، دعوت می‌کرده‌اند. این مکان‌ها همواره در نزد پیروان، مقدس بوده‌اند.

بنابراین، هر کس که بخواهد در مورد اسلام و تمدن اسلامی بحث کند، بی‌شک باید سخن خویش را از مسجد آغاز نماید؛ چرا که مسجد در طول تاریخ، به‌عنوان عبادتگاه و مرکز تجمع و کنار هم قرار گرفتن مسلمانان، در سایه مفاهیم اسلامی و آشنایی ایشان با مبانی عقیدتی، ایمانی و احکام شریعت اسلام بوده است.

از این رو پیامبر مکرم اسلام، نقطه آغاز دعوت الهی خویش را، بیت‌الله‌الحرام قرار داد و نخستین بار، در آن‌جا ندای توحید سر داد. پس از آن که مجبور به هجرت از مکه شدند، اولین کار ایشان در مدینه، بنا نهادن مسجدی بود، که مهاجرین و انصار در ساختن آن مشارکت داشتند. بعد از بازگشت پیروزمندانه به مکه مکرمه، مسجدالحرام، به‌عنوان مقدس‌ترین مسجد، جایگاه توحیدی خویش را بازیافت.

نکته‌ی قابل تأمل این که، در شریعت اسلامی، هر فرد مسلمان آزاد است، نمازهایش را در هر جای پاک و مباح، اقامه نماید. اما؛ نسبت به اقامه نماز در مساجد بسیار تأکید شده است. دلیل این تأکید می‌تواند، لزوم آگاهی مسلمانان از احوال یک‌دیگر، در تمام گستره‌های محلی، شهری، کشوری و جهانی و امور جاری در بلاد مسلمین و اطلاع از تحركات دشمنان اسلام باشد.

از آن‌جا که، پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) در قرآن به عنوان الگوی مسلمانان معرفی شده^۱ و ساختن مسجد، از اموری بود، که مورد تأکید فراوان آن حضرت بوده است^۲، بنا نهادن مساجد جزو وظایف بلکه جزو افتخارات مسلمانان قرار گرفته و مومنین به اندازه وسع خویش برای عمران و آبادانی مساجد، سعی و تلاش نموده‌اند. در شهرهای اسلامی، نخستین بنایی که توجه تازه‌واردان را به خود جلب می‌کند، ساختمان مساجد است. مناره‌های سر به فلک کشیده و گنبد‌های دوآر مساجد، راهنمایان خوبی برای غریبه‌ها هستند و دیدگان را مجذوب حال و هوای معنوی و هنر اسلامی به کار رفته در آنها می‌کنند. هر مسلمان، با ورود به شهری ناآشنا، مسجد را خانه دوم و مأمن و مأوای خود می‌یابد.

مسجد از همان ابتدای تاسیس، برای مسلمانان تنها یک عبادتگاه نبوده، بلکه محل اجتماع عمومی و نشانه وحدت امت نیز به‌شمار می‌آمده و همه شئون جامعه اعم از مسایل سیاسی، اقتصادی، قضایی، ارتباطی، آموزشی و ... در آن مطرح می‌شده است. به همین سبب، مسجد خصوصاً در صدر اسلام کارکردهای متفاوتی داشته است. اما در مسجد رازی نهفته است که با وجود کارکردهای متعدد، ماهیت آن همیشه ثابت مانده است و آن، چیزی نیست

^۱ - لقد کان لکم فی رسول الله أسوة حسنة لمن کانیرجو الله والیوم الآخر و ذکر الله کثیراً (الأحزاب/ ۲۱)

^۲ - من بنی مسجد الله عزوجل بنی الله لهم ثلثی الجنة (مسند احمد - الإمام احمد بن حنبل - ج ۱ - ص ۶۱)

جز جوهره وجودی مسجد، که همان محل عبادت بودن است. اسلام با جمع کردن این امور در مساجد به دنبال بیان این حقیقت است، که شئون مختلف زندگی نوع بشر، زیرمجموعه بندگی و عبودیت حق تعالی است و باید در تمام امور، خدا را مد نظر داشته و در همه لحظات زندگی، به دنبال کسب رضایت او باشند.

در واقع، مسجد مکانی شد، برای ظهور و بروز جوهره اسلام یعنی عبودیت و بندگی خدا و مشورت و بررسی امور جامعه اسلامی و آموزشگاهی برای مسلمانان و مأمونی برای گرفتاران و نیازمندان.

و این گونه بود، که مسجد به عنصری فرهنگ‌ساز و تمدن‌ساز تبدیل شد و اساس تمدن اسلامی از دل مساجد برخاست و به عنوان نماد اسلام، در سرزمین‌های اسلامی قد برافراشت. این نقش، تا سالیان دراز برای مساجد وجود داشت و انقلاب اسلامی مردم ایران نیز، از دل این مساجد آغاز گردید و بساط ظلم و ستم را برچید و سلسله حکومت‌های موروثنی را برانداخت و آزادی و استقلال را برای مردم مسلمان ایران، به ارمغان آورد.

در حال حاضر، بنا به دلایلی که در آینده به آنها خواهیم پرداخت، مساجد، نقش کلیدی خویش در جامعه اسلامی ایران را از دست داده‌اند و در آن‌ها خبری از کارکردهای بی‌شماری که در طول تاریخ اسلام داشته‌اند، نیست. این رخوت و سکون، موجب تضعیف جایگاه دین و مردم دیندار، در جامعه شده، به شکلی که تبعات منفی آن، در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و ... به خوبی نمایان است. برای گذار از این حالت، باید کارکردهای مسجد، بر اساس شرایط جدید اجتماعی و فرهنگی تعریف شوند، تا تاثیرگذاری و شکوه و عظمت گذشته این نهاد اسلامی، احیاء شود.

• مسجد در اسلام

مسجد اولین پایگاه اسلام است، که انسان موحد و مسلمان در آنجا با ابعاد مختلف حیات فردی اسلامی آشنا شده و در مسائل سیاسی، اجتماعی، اعتقادی، اقتصادی، علمی، فرهنگی، و حتی نظامی و دفاعی و دیگر ابعاد حیات طیبه بشری، آموزش می‌بیند و بر اساس آن آموزش‌ها، پرورش یافته و جهت ورود به عرصه‌ی پر جنجال زندگی آماده شده و با سلاح تقوا و پارسایی و با نوعی مصونیت فکری و عقیدتی و با پیراستگی و وارستگی‌های لازم، جهت اشتغال در هر سِمَت و مقامی، در صراط مستقیم تکامل انسانی قرار می‌گیرد. به همین سبب است که در آیات و روایات، تاکید فراوانی برای ساخت و مرمت و رونق دادن به مساجد، مشاهده می‌شود و مسلمانان نیز در سایه همین تاکیدات، با دیده احترام به مساجد نگریسته و آنها را با هزینه‌های شخصی یا اموال عمومی اداره کرده و خدمت در مسجد را به عنوان افتخاری برای خویش قلمداد می‌نمایند.

واژه مسجد، از ریشه (سجد یسجد) گرفته شده و مصدر میمی و یا اسم زمان و مکان است و بروزن مشرق و مغرب می‌باشد. مسجد به معنی سجده‌گاه یا مکان سجده است.^۱ اما در قرآن و تمدن اسلامی، مسجد به مکانی گفته می‌شود، که عبادتگاه مومنان است و گفته شده، که مسجد به مکانی اطلاق می‌شود، که برای اقامه نمازهای پنج-

^۱ - لسان العرب، ج ۳، ص ۲۰۴؛ تاج العروس، ج ۵، ص ۶

گانه آماده شده باشد^۱. وجه تسمیه عبادتگاه مسلمانان به مسجد، از آن روست، که سر به سجده نهادن، نماد اوج فروتنی و کرنش در برابر خداست.

• مسجد در آیات

واژه‌ی مسجد، جمعاً ۲۸ بار در قرآن کریم ذکر شده، که در ۲۲ مورد به صورت مفرد^۲ و در ۶ مورد دیگر، به صورت جمع آمده است.^۳ آن ۲۲ موردی که مفرد آمده، ۱۵ مورد مقید به قید (الحرام) است، که مراد از همه آنها همان مسجد مخصوص و معروف و مقدس «مسجد الحرام» در مکه مکرمه می‌باشد و یک مورد هم مقید به قید (الاقصی) است، که مراد از آن، اولین قبله گاه مسلمانان «مسجد الاقصی» در بیت المقدس می‌باشد. یک مورد دیگر به سبب اضطرار، مقید گشته که مقصود همان مسجد معروف «ضرار» است که به دست منافقان در مدینه ساخته شده بود. بنابراین کلمه مسجد در قرآن ۱۷ بار مقید به این سه قید (الحرام، الاقصی، ضرار)، و ۵ مورد به صورت مطلق و بدون قید آمده، اما کلمه مساجد که ۶ مرتبه در قرآن به چشم می‌خورد ۳ بار مقید به قید (الله) با عبارت (مساجد الله) و سه بار به طور مطلق بیان گردیده است.

همان طور که قبلاً ذکر شد، مجموع ۱۵ آیه در قرآن، اختصاص به مسجد الحرام دارد که آن‌ها را می‌توان به سه بخش تقسیم کرد:

الف- در رابطه با تغییر قبله^۴؛

ب- در رابطه با برنامه حج^۵؛

ج- در رابطه با قتال و جنگ با مشرکان^۶.

در این آیات، به اهمیت و جایگاه رفیع مسجد الحرام و احکام خاص آن، اشاراتی شده است و در آیات دیگر، به بیان برخی از احکام مساجد و ویژگی‌های مساجد نمونه می‌پردازد. مثلاً؛ قرآن در سوره توبه آیه ۱۷، مشرکان را از آباد کردن مساجد خدا منع می‌کند و آنان را شایسته چنین کار مقدس و با عظمتی نمی‌بیند.^۷ و در آیه ۱۸، ویژگی آباد کنندگان مساجد را این گونه بیان می‌فرماید:

منحصراً تعمیر مساجد خدا به دست کسانی است که به خدا و روز قیامت ایمان آورده و نماز (پنج گانه) به پا دارند و زکات مال خود بدهند و از غیر خدا نترسند. آنها امیدوار باشند که از هدایت یافتگان هستند.^۸

^۱ - المساجد فی الاسلام، طه الولی، ص ۱۳۷

^۲ - سوره‌ی بقره آیات ۱۴۵، ۱۹۱، ۱۵۱، ۱۵۰، ۱۹۶، ۲۱۷، مائده / ۲، اعراف / ۲۹ و ۳۱، انفال / ۳۴؛ توبه / ۷؛ اسراء / ۱؛ کهف / ۲۱؛ عنکبوت / ۷؛ فتح / ۲۵ و ۲۷؛ حج / ۲۵.

^۳ - سوره‌ی بقره / ۱۴ و ۱۸۷؛ توبه / ۱۷ و ۱۸؛ حج / ۴۰؛ جن / ۱۸.

^۴ - سوره بقره آیات ۱۴۴، ۱۵۰، ۱۴۹.

^۵ - سوره بقره آیه ۱۹۶ و سوره فتح آیات ۲۷، ۲۵.

^۶ - سوره بقره آیات ۲۱۷، ۱۹۴، ۱۹۱ و سوره مائده آیه ۲ و سوره انفال آیه ۳۴ و سوره توبه آیات ۲۸، ۱۹، ۷۸.

^۷ - ماکان للمشرکین ان یعمروا مساجد الله شاهدین علی انفسهم بالکفر اولئک حبطت اعمالهم وفی النار هم خالدون.

^۸ - انما یعمروا مساجد الله من آمن بالله والیوم الآخر و اقام الصلوة و اتی الزکوة ولم یخس الا الله فعیس اولئک ان یکونوا من المهتدین.

تأکید قرآن بر لزوم عمران و آبادی مسجد، توسط افراد با ایمان، دارای دو جنبه فردی و اجتماعی است. جنبه فردی این است، که آباد کردن مسجد بدون ایمان و عمل به دستورات دینی، عملی بی‌روح و پیکری بی‌جان است، که دربارگاه ربوبی بی‌ارزش است و ثمری نخواهد بخشید. و جنبه اجتماعی این است، که چون مسجد دارای نقش‌های مهم اجتماعی است، بایستی آبادکنندگان آن نیز، انسان‌های صالح و برگزیده باشند، تا مسجد قادر به ایفای نقش حیاتی خویش باشد. به تعبیردیگر، بیش از آن‌چه به ساختن مسجد اهمیت می‌دهیم باید به ساختن افرادی که اهل آرمان مسجد و حافظان آن باشند، اهمیت بدهیم.

خداوند متعال در قرآن مجید، سوره بقره، آیه ۱۱۴، کسانی که به هرشکلی موجب دوری مردم از مساجد خدا و مانع استفاده آنها از این اماکن مقدس شده‌اند و سعی در ویرانی مساجد داشته‌اند را، ستم‌کارترین مردم نامیده است.^۱

و در آیه ۲۵ سوره حج، به این افراد وعده عذاب جهنم می‌دهد.^۲

و در آیه ۴۰ همین سوره، خداوند به کسانی که به مبارزه و دفاع از این پایگاه مهم در برابر کافران برمی‌خیزند، وعده نصرت می‌دهد.^۳

شاید بتوان گفت، که یکی از اهداف تشریح فریضه جهاد این بود، که مسلمانان بتوانند مراکز بندگی خداوند (مساجد) را از شر دشمنان دین حفظ نمایند، زیرا؛ از صدر اسلام دشمنان، مساجد و مراکز دینی را خطر جدی برای خود می‌دانستند و در صدد بوده‌اند، که این مراکز را از بین ببرند.

از کلمه (مساجد الله) در آیات قبلی متوجه می‌شویم، که مساجد قداست و حرمت ویژه‌ای دارند، چرا که؛ کلمه مساجد به لفظ مقدس «الله» اضافه شده است و این نشان می‌دهد، که مساجد خانه‌های خداوند روی زمین هستند و در آنها باید خداوند را با اخلاص یاد کرد. بدان‌گونه که آیه ۲۹ سوره اعراف می‌فرماید: بگو پروردگرم شما را به عدل و دوستی امر کرده و این که هنگام عبادت روی به سوی او آرید و او را از سر اخلاص بخوانید، همان‌گونه که شما را در اول بیافرید به سویش باز آئید.^۴

در برخی آیات نیز آداب و احکام رفتن به مسجد را بیان می‌دارد. از آن جمله، آیه ۳۱ سوره اعراف است، که می‌فرماید: ای فرزندان آدم! زیورهای خود را در مقام عبادت، از خود دور کنید.^۵

^۱ - ومن اظلم ممن منع مساجد الله ان یذکرفیها اسمہ و سعی فی خرابها ولئنک ماکان لهم أن یدخلوها الا خائفین لهم فی الدنیا خزی ولهم فی الآخرة عذاب عظیم.

^۲ - ان الذین کفروا ویصدون عن سبیل الله والمسجد الحرام الذی جعلناه للناس سواء العاکف فیہ والبادون یرد فیہ بالحاد بظلم نذقه من عذاب الیم.

^۳ - الذین اخرجوا من دیارهم بغیر حق الا ان یقولوا ربنا الله ولولا دفع الله الناس بعضهم ببعض لهدمت صوامع وبيع وصلوات ومساجد یذکرفیها اسم الله کثیرا ولینصرن الله من ینصره ان الله لقوی عزیز.

^۴ - قل أمر ربی بالقسط وأقیموا وجوهکم عند کل مسجد وادعوه مخلصین له الذین کما بدأکم تعدون.

^۵ - یابنی آدم خذوا زینتکم عند کل مسجد

مسجد پایگاهی برای عبادت و پرستش خداوند است و بر سایر مکان‌ها فضیلت دارد از این رو خداوند متعال مساجد را به خود نسبت داده و در آیه ۱۸ سوره جن فرموده: و مساجد مخصوص خداست، پس نباید با خدا احدی غیر او را پرستش کنید.^۱

اما از نظر قرآن، هر مسجدی دارای ارزش و قداست نیست، قرآن نمونه‌ای از این مساجد را در سوره توبه آیه ۱۰۷ این گونه بیان می‌نماید: آن مردم منافقی که مسجدی برای زیان به اسلام بر پا کردند و مقصودشان کفر و عناد و تفرقه بین مسلمین و مساعدت با دشمنان دیرینه خدا و رسول او بود و با این وجود قَسَم‌های موکد یاد می‌کنند، که ما جز قصد خیر و توسعه اسلام نداریم، خدا گواهی می‌دهد که دروغ می‌گویند.^۲

شان نزول آیه این است، که دوازده منافق حسود با اهداف شوم و انگیزه ایجاد تفرقه بین مسلمانان به سرکردگی ابو عامر، مسجدی را در مقابل مسجد قبا احداث کردند، آن‌ها به بهانه این که بیماران و پیران توانایی حضور در مسجد قبا را ندارند، اقدام به ساختن مسجدی در مدینه کردند، که به نام مسجد ضرار معروف شد. وحی الهی پرده از اهداف شوم آن‌ها برداشت و به پیامبر دستور داده شد، که در آن مسجد نماز نخواند و هر گونه فعالیتی را در آن مسجد ممنوع اعلام کند. پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) دستور دادند، تا آن مسجد را به آتش بکشند و به زباله‌دانی تبدیل کنند.

داستان مسجد ضرار، به مسلمانان درسی تاریخی داد، مبنی بر این که، مسلمانان نباید ظاهربین باشند و مسلمان باید نفاق و منافق را در هر مکان و لباس و چهره بشناسد، حتی اگر در چهره دین و مذهب و در لباس طرفداری از قرآن و مسجد بوده باشد. استفاده از مذهب بر ضد مذهب، همواره راه و رسم استعمارگران و دستگاه‌های استکباری و منافقان بوده است. مسلمان باید هوشیار، آگاه، واقع‌بین، آینده‌نگر و اهل تجزیه و تحلیل در مسائل سیاسی و اجتماعی باشد.

در مقابل، قرآن در سوره توبه آیه ۱۰۸، مسجد قبا را چنین توصیف می‌کند: ای رسول ما! هرگز در مسجد آن‌ها (مسجد ضرار) قدم مگذار، همانا مسجدی که بنیانش از اول بر پایه تقوای محکم بنا گردیده باشد (قبا)، سزاوارتر است، که در آن اقامه نماز کنی، زیرا؛ در آن مسجد، مردان پاکی که مشتاق تهذیب نفوس خود هستند جمع می‌شوند و خداوند مردان پاک و مهذب را دوست می‌دارد.^۳

در آیه ۱۰۹ سوره توبه، تفاوت مسجد قبا و ضرار را این گونه بیان می‌کند: آیا کسی که مسجدی جهت تقوی و خداپرستی تأسیس کرده و رضای حق را طالب است، مانند کسی است که بنائی بر پایه‌ای سست در کنار سیل

^۱ - وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَاتَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا.

^۲ - وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضُرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلِ وَلِيَحْلِفْنَ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحَسَنَىٰ وَاللَّهُ يَشْهَدُهُمْ لَكَذِبُونَ.

^۳ - لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لِمَسْجِدٍ أُسُسَ عَلَىٰ التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ. فِيهِ رَجُلٌ يَجْعَلُ اللَّهَ وَرَسُولَهُ نَبِيًّا وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ اللَّهُ يَضِلْ ضَلَالًا عَظِيمًا.

می‌سازد، که زود به ویرانی کشد و عاقبت، آن بنا از پایه به آتش دوزخ افتد؟ و خدا هرگزستمکاران را هدایت نخواهد فرمود.^۱

با نگاهی به آیات بالا متوجه این موضوع می‌شویم، که مسجد نقشی اساسی در ساختار جامعه اسلامی دارد و توصیه‌های خداوند متعال، مویذ این نکته است، که مساجد باید در جامعه اسلامی وجود داشته باشند و این حضور، باید حضوری آگاهانه و فعالانه باشد. و نیز کسانی باید امور مساجد را در دست داشته باشند، که از همه لحاظ با معیارهای اخلاقی و اجتماعی اسلامی مطابقت داشته و از لحاظ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در سطح بالاتری از اقلشار مختلف جامعه قرار داشته باشند، تا به سادگی بازیچه دست افراد مغرض و سودجو قرار نگیرند و امکانات موجود در مساجد، جهت اهداف ظالمان و مستکبران و گروه‌های خاص قرار نگیرد. این مهم جز با حضور همیشگی مومنان دلسوز در مساجد و تربیت نیروهای جدید و کارآمدی که معتقد به آرمان‌های عبادی و سیاسی مسجد باشند، به دست نخواهد آمد.

• مسجد در روایات

با نگاهی اجمالی به مصادر حدیثی شیعه و سنی درمی‌یابیم، که روایات فراوانی از پیشوایان گرامی ما در خصوص اهمیت مساجد و جایگاه رفیع و لزوم ارج نهادن و ساختن و آباد نگاه داشتن آن‌ها و اقامه نمازها و فراگیری دانش و اطلاع از مسائل جامعه اسلامی و ... در آن‌ها وارد شده است که به برخی از این روایات اشاره می‌کنیم:

روایتی از امام صادق (ع) که می‌فرمایند: «من بنی مسجداً کمفحص قطاء، بنی الله له بیتاً فی الجنة»؛^۲ هر کس مسجدی بنا نهد، هر چند به اندازه لانه پرنده‌ای باشد، خدا برای او در بهشت خانه‌ای بنا می‌کند.

روایاتی که مساجد را خانه‌های خدا بر روی زمین معرفی می‌کنند، مانند:

روایتی از پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) که فرمودند: «ألا إن بیوتی فی الأرض المساجد، تضيئ لأهل السماء كما تضيئ النجوم لأهل الأرض...»؛^۳ همانا خانه‌های من در روی زمین مساجد هستند، که در دیده اهل آسمان، چون ستارگان برای اهل زمین می‌درخشند....

روایاتی که مسجد را جایگاه دانش و فراگیری علوم قرآن معرفی می‌کنند، مانند:

حدیثی از نبی اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) که فرمودند: «ما جلس قوم فی مسجد من مساجد الله يتلون كتاب الله و يتدارسون بينهم، إلا نزلت عليهم السكينة و غشيتهم الرحمة و حفتهم الملائكة و ذكرهم الله فی من عنده...»^۴؛ هیچ گروهی در مسجدی از مساجد برای تلاوت قرآن و آموختن آن نشینند، مگر این که

^۱ - أفمن أسس بنيانه على تقوى من الله ورضوان خير أم من أسس بنيانه على شفاجر فرار فانهاربه فى نار جهنم والله لا يهدى القوم الظالمين.

^۲ - جامعاً حدیثاً للشیعة - السيد البروجردی - ج ۴ - ص ۴۵۶

^۳ - وسائل للشیعة (آلالبیت) - الحر العاملى - ج ۱ - ص ۳۸۱ - ۳۸۲

^۴ - كنز العمال - المتفيا لهندي - ج ۱ - ص ۵۴۴

آرامش بر ایشان نازل شود و رحمت الهی شامل حالشان شود و فرشتگان آنها را احاطه کنند و خدا ایشان را بین فرشتگانش به بزرگی یاد کند.

روایاتی که فضیلت رفتن به مسجد را بیان می‌کنند، مانند؛

این حدیث پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) که فرمودند: «من مشى إلى مسجد من مساجد الله فله بكل خطوة خطاها حتى يرجع إلى منزله عشر حسنات، و يمحي عنه عشر سيئات، و يرفع له عشر درجات»^۱؛ هر کس به سمت مسجدی از مساجد خدا قدم بردارد، برای هر قدمی که برمی‌دارد، تا هنگامی که باز می‌گردد، ده حسنه نوشته می‌شود و ده گناه از گناهانش محو شده و ده درجه بر درجات او افزوده می‌شود.

و روایاتی که فضیلت نشستن در مسجد را بیان می‌کنند، مانند؛

روایت امام علی (علیه السلام) که فرمودند: «الجلسة في الجامع خير لي من الجلسة في الجنة فان الجنة فيها رضا نفسي، و الجامع فيها رضا ربي»^۲؛ نشستن در مسجد برای من بهتر از نشستن در بهشت است زیرا در بهشت خود را خشنود می‌سازم و در مسجد خدا را خوشنود می‌نمایم.

روایات فراوان دیگری در باب‌های مختلف عقیدتی و فقهی در خصوص فضایل مسجد و حفظ احترام و نظافت مسجد وارد شده، که حتی اشاره به موضوعات و عناوین کلی آن، مستلزم نوشتن کتاب مستقلی است و در این مقاله نمی‌گنجد.

• نقش مسجد در تاریخ اسلام

هر کس که به تاریخ اسلام نظر کند، درمی‌یابد، که مسلمانان بر خلاف پیروان سایر ادیان که به اماکن مقدس خویش فقط به دیده عبادت گاه می‌نگرند، مساجد را اماکنی عمومی می‌دانند، که در آنها امور مربوط به زندگی خویش را مورد بررسی قرار داده و در آنها به تنظیم امور اجتماعی و سیاسی و حفاظت از موجودیت اسلام می‌پرداخته‌اند. شاید بتوان چنین گفت که مساجد برای مسلمانان صدر اسلام در حکم ادارات رسمی موجود در حال حاضر بوده‌اند. به همین سبب ساختمان مساجد اولیه بسیار ساده و بدون هر تزینی بودند. مساجد اولیه؛ حیاط وسیعی داشتند که با دیواری به اندازه قامت یک مرد، محصور شده بود و برای برگزاری جلسات عمومی و مشورتی علاوه بر اقامه نماز و عبادت از آنها استفاده می‌شد. چنان‌که گوستاو لوبون^۳ می‌نویسد:

مسجد مرکز حقیقی زندگی در میان مسلمانان بوده است... و مسلمانان از مسجد به عنوان مکانی برای اجتماعات، عبادت، آموزش، پناه دادن به غریبان و مراجعه بیماران استفاده می‌نمودند و مانند مسیحیان فقط برای عبادت استفاده نمی‌کردند. مساجد در کنار خود، غالباً ساختمان‌هایی چون حمام، مسافرخانه،

^۱ - بحار الأنوار - العلامة المجلسي - ج ۸۰ - ص ۳۶۸

^۲ - بحار الأنوار - العلامة المجلسي - ج ۸۰ - ص ۳۶۲

^۳ - Gustave Le Bon، فیلسوف، مورخ، جامعه‌شناس، پزشک فرانسوی

اصطبل، درمانگاه و مدرسه و ... داشتند، که همه این‌ها نشان از آمیختگی زندگی دنیوی و اخروی در مساجد مسلمانان داشت.^۱

همان‌گونه که اشاره نمودیم، تأکیدات فراوان خداوند متعال و رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) و ائمه معصومین (علیهم السلام) مبنی بر احترام گذاردن و سعی و تلاش جهت آبادانی و رونق دادن مساجد با حضور مستمر و دائمی، موید این نکته است، که مسجد در جامعه اسلامی نقشی مهم و اساسی دارد.

بنابراین از همان ابتدای ظهور اسلام این مکان به عنوان نماد اسلام در همه شهرها بنا شد و هر گاه سرزمینی فتح می‌شد، اولین اقدام مسلمانان ساختن مسجد در آن سرزمین بود. در واقع اولین گام عملی برای اسلامی نمودن سرزمین‌های تازه فتح‌شده، ساختن مسجدی به عنوان مرکزی اسلامی برای برپایی نمازهای روزانه و سازمان‌دهی مسلمانان فاتح و آشنا نمودن تازه مسلمانان با دین اسلام و احکام آن بود.

درباره دلیل ساختن مساجد، محمد البهی چنین می‌نویسد:

در صدر اسلام، انگیزه ساختن مساجد، فقط اهداف دینی و عبادی نبود، بلکه دلایل سیاسی و اجتماعی نیز در ساختن آن‌ها موثر بودند. مساجد برای برگزاری اجتماعات مسلمانان استفاده می‌شد، همان‌گونه که علمای حدیث و تفسیر از آن‌ها برای برگزاری کلاس‌های خود بهره می‌بردند. به این سبب که در اسلام، میان دین و سیاست نمی‌توان فاصله‌ای تصور کرد، مسجد محلی بود، که اخبار مهم مربوط به مصالح مسلمانان، از آن انتشار می‌یافت. بعدها از مساجد برای برگزاری کلاس‌های درس استفاده می‌شد.^۲

با استفاده از منابع تاریخی می‌توان کارکردهای مساجد در صدر اسلام را به صورت زیر دسته بندی نمود:

۱- مسجد، مرکز اسلام:

اسلام، نظامی انسانی است، که بر پایه ایمان به یگانگی خداوند متعال بنا شده است و مسلمانان امت واحدی هستند، که در این نظام در حالت تساوی گرد هم می‌آیند. پس در این نظام، مسجد مرکز اسلام است، زیرا؛ محل تجمع مسلمانان در کنار یکدیگر جهت عبادت خداوند متعال و تنظیم امور جامعه اسلامی می‌باشد. رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) که صاحب شریعت اسلامی می‌باشد، مسجد را پایگاه سیاسی، اجتماعی و فکری خویش قرار دادند. تا جایی که از گروه‌های مسلمانان و طالبان حق و حقیقت، که جهت زیارت ایشان می‌آمدند، در مسجد استقبال و پذیرایی می‌کردند و از این کار، هیچ ابایی نداشتند و حتی مانع انجام مراسم سنتی برخی از این گروه‌ها نمی‌شدند. در صحیح بخاری نقل شده که گروهی از اهالی حبشه نزد رسول خدا مشغول بازی با سلاح‌های خود بودند، پس عمر داخل شد و قصد کرد، که آنها را با سنگ بزند ولی پیامبر مانع این کار شدند و فرمودند: آن‌ها را رها کن.^۳

^۱ - حضارة العرب ، گوستاو لوبون ، ص ۴۲۵

^۲ - الازهر تاریخه و تطوره ، محمد البهی ، ص ۳۸۳

^۳ - صحیح بخاری ج ۱۰ ص ۳۳

۲- مسجد، محل تبلیغ دین و انجام واجبات دینی:

مسجد، نهادی دینی است، که در آن آداب مذهبی و شعائر دینی انجام می‌شود. اقامه نمازهای پنجگانه در مسجد و اجتماع مسلمانان برای ادای این فریضه دینی، نمادی با شکوه از تجلی توحید و عزت بندگی و حیات امت واحده اسلامی است. مسلمانان با حضور در مسجد، ضمن ادای فرایض دینی خویش، با احکام و فقه اسلامی آشنا شده و در صورت نیاز، سوال‌های شرعی خود را نیز مطرح می‌ساختند و پاسخ خویش را از رسول خدا دریافت می‌کردند.

حضرت پیامبر (صلی الله علیه و آله)، علاوه بر این امور، به ایراد خطبه‌های تبلیغی و همچنین ابلاغ احکام مهم دینی، اعم از احکام فردی و اجتماعی نیز، می‌پرداختند. به این ترتیب، مسجد به عنوان کانون تبلیغ دین نیز، مطرح می‌شد. بعد از رسول خدا سایر خلفا، به‌ویژه امام علی (علیه السلام) در مسجد ایراد خطبه نموده و احکام و دستورات خویش را ابلاغ می‌کردند.

۳- مسجد، مرکز علمی:

در گذشته، مساجد در جامعه اسلامی کارکرد دانشگاه‌های امروزی در عرصه فرهنگ و علم و تفکر را داشتند و سبب آن چیزی جز حضور علما و دانشمندان مسلمان در مساجد نبود، آن‌ها حیات علمی خویش را در مساجد می‌گذراندند و به تعلیم و تربیت شاگردان خویش همت می‌گماردند و آن هنگام که شاگردان به درجه استادی می‌رسیدند، حلقه جدید علمی تشکیل داده و آن‌چه را آموخته بودند به دیگران آموزش می‌دادند.^۱

تاکیدات رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) در این امر بسیار موثر بود و روایات زیادی در خصوص علم‌آموزی در مسجد از ایشان نقل شده است، چنان‌که فرموده‌اند: «من جاء مسجدی هذا، لم یأت الا لخير يتعلمه أو يعلمه، فهو بمنزلة المجاهد فی سبیل الله»^۲؛ هر کس به مسجد من بیاید و هدفی جز فراگیری دانش یا آموزش به دیگری نداشته باشد، مانند مجاهدی است، که در راه خدا جهاد می‌کند. و در جای دیگر مردم را برای یادگیری به مسجد دعوت می‌کردند و می‌فرمودند: «أفلا یغدو أحدکم إلی المسجد فی علم أو یقرأ آیتین من کتاب الله عزوجل»^۳؛ آیا کسی از شما به مسجد نمی‌آید، تا ۲ آیه از قرآن را بیاموزد و یا تلاوت کند.

^۱ - المسجد فی الاسلام، طه ولی، ص ۱۶۳.

^۲ - مستداحمد- الإمام احمد بن حنبل - ج ۲ - ص ۴۱۸؛ سنن ابن ماجه - محمد بن یزید القزوی - ج ۱ - ص ۸۲ - ۸۳؛ العلم والحکمة فی الكتاب والسنة - محمد الری شهری - ص ۳۱۷

^۳ - صحیح مسلم - مسلم النیسابوری - ج ۲ - ص ۱۹۷؛ تفسیر القرطبی - القرطبی - ج ۱ - ص ۷

باید توجه داشت، که حلقه‌ها و جلسات آموزشی قرآن و احکام اسلامی، در بیشتر ساعات شبانه‌روز در مسجد برقرار بودند و علاوه بر رسول خدا، بزرگان صحابه چون امام علی (ع)، زید بن ثابت، ابن مسعود، ابن کعب و ... در این جلسات به آموزش دیگر مسلمانان اهتمام می‌ورزیدند.^۱

البته این آموزش‌ها منحصر به قرآن و فقه نمی‌شد و خواندن و نوشتن، ادبیات و شعر و ... نیز آموزش داده می‌شد. این روند علمی در مساجد بیش از ۲ قرن ادامه داشت و امامان شیعه نیز کلاس‌های درس و بحث خویش را، در مساجد برپا می‌داشتند، تا این‌که با تاسیس مدارس عالی و دانشگاه‌ها، این روند سیر نزولی به خود گرفت.^۲

۴- مسجد، مقر حکومت اسلامی:

وسیع‌ترین کارکرد مسجد در اسلام، کارکرد حکومتی بود. مسجد، نهادی حکومتی تلقی می‌شد که مرکز ثقل مسایل دینی و سیاسی بود و تمام امور سیاسی جامعه اسلامی در آن انجام می‌شد و نماد اصل عینیت دیانت و سیاست در اسلام به شمار می‌رفت.

حضور دائمی رسول اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به عنوان امام و رهبر جامعه اسلامی در مسجد، اهمیت آن را بیشتر نمایان می‌کرد و سبب حضور اصحاب و تمام اقشار مختلف جامعه در آن می‌گردید و باعث می‌شد، تا اخبار و مسایل مربوط به جامعه در آن جا بیان و در مورد آن‌ها تصمیم‌گیری شود.

مسجد در زمان پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و خلفای راشدین، محل تمام کارکردهای حکومتی از قبیل، دارالحکومه، بیعت و اعلام برنامه‌های حکومت، مجلس مشورتی، صدور فرامین حکومتی، انتصاب و عزل کارگزاران و سفیران، پذیرش سفیران دیگر ممالک و قبایل، اعتراض و استیضاح حکومت و مسئولان و محل انتشار اخبار مهم بود.^۳

علاوه بر موارد فوق، مسجد به عنوان دادگاه جهت رفع و رجوع مسائل قضایی مسلمانان مورد استفاده قرار می‌گرفت و در دوران پیامبر، خود ایشان در مسند قضا قرار می‌گرفتند و بین مردم به عدالت حکم صادر می‌نمودند و پس از ایشان خلفا به این سنت ایشان عمل می‌کردند تا زمانی که مکان مستقلی جهت قضاوت اختصاص داده شد. همین حضور قاضی در مسجد و قضاوت در محیط معنوی، و احساس در محضر خدا بودن، تاثیر به‌سزایی در صدور احکام و نیز اجرای آن داشت و در مورد مدعی و مدعی‌علیه نیز همین مطلب صدق می‌نمود و آن‌ها نیز با حضور در مسجد چه بسا از ظلم و ستم خویش توبه می‌نمودند و شکایات با سرعت بیشتری به اتمام می‌رسید.

^۱ - مسجد و تاثیرات علمی و اجتماعی آن در جامعه اسلامی (از آغاز اسلام تا پایان حکومت اموی) عباسعلی فراهتی، ص ۱۰۶.

^۲ - در آمدی بر جایگاه مسجد در تمدن اسلامی، عباس برومند اعلم، ص ۷۸.

^۳ - در آمدی بر جایگاه مسجد در تمدن اسلامی، عباس برومند اعلم، ص ۸۲.

۵- مسجد، مرکز خدمات اجتماعی:

مسجد از همان آغاز فعالیت خویش، در زمینه فعالیت‌های امدادی و خدمات اجتماعی نیز نقش عمده‌ای داشت، گروهی از مستمندان مسلمان در مسجد زندگی می‌کردند و از کمک‌های مالی پیامبر(صلی‌الله‌علیه‌وآله) و دیگر مسلمانان بهره‌مند می‌شدند، کمک‌های مالی به مسلمانان نیز در مسجد تقسیم می‌شد. در عصر پیامبر(صلی‌الله‌علیه‌وآله) بیشتر اوقات، مجروحان را به مسجد می‌آوردند و مورد مداوا قرار می‌دادند، پس از جنگ خندق، زنی به نام «رفیده» از تیره «اسلم» که طبابت می‌کرد، خیمه‌ای در مسجد برپا نمود و مجروحان را در آن مورد مداوا قرار می‌داد، این رویه تا زمان ولید بن عبدالملک که اولین بیمارستان را تاسیس کرد، ادامه داشت.^۱

• نقش مسجد در تاریخ معاصر

مساجد در طول تاریخ نقش‌های اجتماعی، فرهنگی و علمی خویش را کم و بیش حفظ کرده بودند و در برخی از آن‌ها کلاس‌های درس و مکتب برای آموزش دایر می‌شد و در کنار برپایی نمازهای روزانه و برگزاری مراسمات مذهبی به وعظ و خطابه نیز پرداخته می‌شد، اما نقش سیاسی آن‌ها کاهش یافته بود، تا هنگامی که جریانات مشروطه در ایران شکل گرفت و مراجع تقلید و روحانیون که حامی مشروطه و مشروطه‌خواهان بودند، در مساجد به موضع‌گیری پرداخته و از مشروطه حمایت نمودند.

عالمان مشروطه‌خواهی مانند؛ شیخ فضل‌الله نوری، میرزای نائینی، آخوند خراسانی و ... همگی مواضع خویش را در مساجد به گوش مردم می‌رساندند و از دل مساجد مخالفت خود با استبداد را فریاد می‌زدند و نهضت مشروطه را از مساجد رهبری می‌نمودند. مبارزان شهید مشروطه، که امروز نام ایشان را با افتخار یاد می‌کنیم، همه پرورش یافته مساجد و تعالیم اسلامی بودند. شهیدانی چون؛ ستارخان، باقرخان، شیخ محمد خیابانی و ... و اگر عده‌ای از روشن‌فکران غرب‌زده، از مسجد و افکار اسلامی دور نمی‌شدند، مسلماً نتیجه قیام مشروطیت چیزی فراتر از آن بود، که اکنون در تاریخ می‌بینیم.

بعد از دوران مشروطه و روی کار آمدن دیکتاتوری رضاخانی در ایران، مساجد ایران عرصه مخالفت با اعمال دین‌ستیزانه حکومت پهلوی بود، که بارزترین نمونه آن را در قیام مسجد گوهرشاد می‌توان مشاهده نمود. در این قیام، مردم مومن و متدین، در اعتراض به کشف حجاب توسط رژیم پهلوی، در این مسجد اجتماع و تحصن کرده و خواستار توقف کشف حجاب شدند، که به دستور رضاخان، مردم در این مسجد به گلوله بسته و به خاک و خون کشیده شدند.

مساجدی چون مسجد سپهسالار، مسجد حاجی شیخ عبدالنبی نوری، مسجد خازن‌الملک، مسجد جامع گوهرشاد، مسجد سید عزیزالله و ... همگی شاهد حضور علما و روحانیون و مردمی بودند، که در حمایت از مشروطه در آن‌ها

^۱ - نقش مسجد در جامعه اسلامی، از آغاز تا عصر عباسیان، غلامحسین محرمی، ص ۱۵۲.

جمع می‌شدند و در همین سال‌ها بود، که انجمن ادبی تهران در مسجد میرزاموسی میان حجره میرزا عبدالله تهرانی منعقد بود^۱.

پس از برکناری رضاخان توسط انگلیس و تبعید خفت‌بار او، محمدرضا پهلوی، راه پدر را جهت نوکری بیگانگان ادامه داد. علما و روحانیون و مردم نیز، همان برخوردی را که با پدرش داشتند ادامه دادند و مبارزه با حکومت پهلوی در مساجد ادامه یافت. نمونه بارز آن، سخنرانی‌های افشاگرانه امام خمینی (قدس سره) در مسجد اعظم قم بر علیه قانون ننگین کاپیتولاسیون بود، که منجر به قیام ۱۵ خرداد شد و قتل عام مردم را در پی داشت. در سال‌های ۴۲ تا ۵۷، این مساجد بودند، که به پایگاه فعالیت علیه رژیم پهلوی درآمدند و روحانیون و مردم مبارزه خویش را از مساجد ادامه می‌دادند.

مساجد شهرهای مختلف کشور، گواه این مطلب‌اند، که انقلاب از مساجد آغاز شد و به پیروزی رسید. در همین مساجد بود، که مردم داوطلبانه برای دفاع از آن حضور می‌یافتند و به جبهه‌های جنگ اعزام می‌شدند. مساجد کشور عزیزمان شاهد روانه شدن غیور مردانی بودند، که برای دفاع از اسلام و ملت و کشور عاشقانه به سوی جبهه‌ها رهسپار می‌شدند و در حالی که پر پرواز یافته بودند، بازمی‌گشتند و از همین مساجد بر روی دوش مردم قهرمان ایران، رهسپار بهشت می‌شدند.

آری! مساجد ایران در دوران انقلاب اسلامی، شکوه گذشته و کارکردهایی فراموش شده خویش را بازیافتند. مساجد در دوران انقلاب، علاوه بر این که جهت امور دینی و مذهبی به کار می‌رفتند، مکان‌هایی برای ارائه بحث‌های سیاسی، برپایی کلاس‌های نهضت سوادآموزی، پایگاه‌هایی برای حفاظت از امنیت شهروندان، اخذ رای از ملت در انتخابات مختلف و ده‌ها مورد دیگر بودند، که همگی به صورت خودجوش و داوطلبانه توسط اقشار مختلف مردم انجام می‌گرفت.

مساجد ایران بعد از اتمام جنگ، بیشتر به امور فرهنگی و اجتماعی روی آوردند و کلاس‌های متنوعی در این سال‌ها در مساجد برگزار شد، که شامل احکام، عقاید، قرآن و ... بودند و با استقبال خوبی از سوی جوانان و نوجوانان روبرو گردید. نهادها و سازمان‌های مختلفی در صدد اجرای برنامه‌های متنوعی در مساجد برای جذب اقشار مختلف مردم بودند.

سازمان تبلیغات اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، سازمان بسیج مستضعفین، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، دبیرخانه کانون‌های فرهنگی، هنری مساجد و ... از نهادها و سازمان‌هایی بوده‌اند، که داعیه ساماندهی امور فرهنگی و اجتماعی مساجد را داشته و دارند و هر یک بر اساس اهداف و سیاست‌های سازمان متبوعه خود، به برنامه‌ریزی در خصوص مساجد می‌پردازند و در این میان چه بسا تداخل و موازی‌کاری‌هایی نیز صورت می‌گیرد.

^۱ - روحانیت و مشروطه، مجموعه مقالات، بوستان کتاب، قم، چاپ دوم، ۱۳۸۶، ص ۴۶۱.

البته در خصوص میزان تاثیر گذاری برنامه‌های نهادهای فوق، باید تحقیقات میدانی گسترده‌ای انجام شود و به آمارهای کمی ارائه شده از سوی آنها نباید اعتماد کامل نمود، چراکه آنها بیشتر در صدد افزایش آمار و ارقام نفرات شرکت کننده در این برنامه‌ها هستند و به کیفیت برنامه‌های ارائه شده و نیز خروجی این برنامه‌ها توجه زیادی ندارند. ضمن این تحقیقات، می‌توان با بررسی نقاط ضعف و قوت برنامه‌ریزی‌های انجام شده، نوع اجرای برنامه‌ها، میزان رضایت‌مندی افراد شرکت کننده، انتظارات آنها و ...، اطلاعات مفید و موثری را جمع‌آوری نمود و در آینده، جهت ارتقای کمی و کیفی برنامه‌ها از آنها استفاده نمود.

• بایسته‌های مسجد در حال حاضر

با توجه به تحول ارتباطات و فرهنگ جهانی در عصر حاضر و تهاجم فرهنگ غربی، به حضور فعال مساجد در عرصه‌های دینی، تبلیغی، فرهنگی، اجتماعی بیش از پیش نیاز داریم. باید برنامه‌ریزی‌های دقیق و کارشناسی شده برای ایجاد نقش‌آفرینی موثرتر مساجد، صورت بگیرد و از حضور کارشناسان مختلف در این امر خطیر استفاده شود. چرا که با وجود هفتاد هزار مسجد که در تمام نقاط کشور وجود دارند، نباید شاهد بروز برخی از ناهنجاری‌های فرهنگی و اجتماعی باشیم.

در ضمن، برای این که مساجد بتوانند نقش خود را در عرصه‌های مختلف جامعه و حکومت اسلامی به خوبی ایفا کنند، باید بازتعریفی از وظایف مسجد در حال حاضر انجام شود. زیرا؛ با وجود چالش‌های فراوانی که در مقابل جامعه اسلام و حکومت اسلامی وجود دارد، نمی‌توان انتظار داشت، که مساجد در همه زمینه‌ها نقش‌آفرینی موثر و هدف‌دار، داشته باشند. در جهانی که همه امور به طرف تخصصی شدن پیش می‌روند، انتظار تاثیر گذاری در همه زمینه‌ها از سوی مساجدی که از بسیاری امکانات محروم هستند، امری گزاف و محال است. در واقع هر کس در وضعیت فعلی، مساجد را به کم‌کاری متهم کند، در حال فرافکنی است.

پس اولین قدم در جهت ساماندهی امور مربوط به مساجد، مشخص نمودن انتظارات جامعه از مسجد می‌باشد. به این منظور؛ باید اموری که در حد توان و امکانات مساجد هستند را مشخص نمود. سپس بر اساس آنها برنامه‌ریزی مناسب انجام شود و در آن راستا، نیروی انسانی متخصص، تربیت و امکانات مساجد، تقویت شوند. به نظر می‌رسد، جهت به روز شدن امکانات مساجد، برای پاسخگویی به نیازهای عمومی و جدید جامعه اسلامی، باید مساجد را در دو جنبه نیروی انسانی و امکانات و تجهیزات، تقویت نماییم. در حال حاضر بسیاری از مساجد کشور از هر دو جنبه در فقر و مضیقه قرار دارند، هم از لحاظ وجود نیروی انسانی متعهد و آموزش دیده و هم از لحاظ امکانات رفاهی و آموزشی و ...

• بایسته‌های عمومی مسجد از لحاظ نیروی انسانی

نیروی انسانی مطلوب مورد نیاز مساجد را می‌توان به صورت زیر تقسیم نمود:

۱- روحانی مسجد: روحانی به عنوان مرکز ثقل مساجد شناخته می‌شود و حضور یک روحانی با تقوا و تحصیل کرده که بتواند ارتباط مناسبی با مردم برقرار کند، یکی از ویژگی‌های مساجد نمونه‌ای است که در کشور وجود دارند.

در حال حاضر، روحانی مسجد علاوه بر این که باید به علوم حوزوی تسلط کافی داشته باشد، باید بر علوم روز نیز مسلط بوده و از شبهات مطرح در جامعه نیز آگاهی داشته باشد و برای پاسخ‌گویی به آن‌ها آموزش‌های لازم را دیده باشد و یا توسط نشریاتی که به صورت منظم برای این امر توسط نهادهای مربوطه تهیه می‌شوند، در جریان این امور قرار گیرند.

در خصوص مدیریت مسجد نیز، مرکز مدیریت حوزه علمیه قم باید دوره‌های ویژه‌ای را طراحی و اجرا نماید، البته دوره‌های مدیریت مسجد در حوزه برگزار می‌شود که عمومیت ندارد و در عین حال به نظر می‌رسد، این دوره‌ها از کارآیی لازم برخوردار نیستند و لازم است، در کنار آن‌ها دوره‌های مدیریت فرهنگی نیز برای طلاب و روحانیون برگزار شود.

مساله دیگری که در رابطه با روحانیون مساجد به چشم می‌خورد، عدم تامین مالی ایشان است، که سبب می‌شود، روحانیون مساجد در کنار کارهای دیگری که دارند، فقط جهت اقامه نماز جماعت و احیانا جهت سخنرانی در مساجد حاضر شوند. در حالی که روحانی مسجد، باید به عنوان مرجع مردم در یک محله و روستا و یا شهر و... شناخته شود، که در همه حال امکان دسترسی به او وجود داشته باشد و مردم بتوانند، در سریع‌ترین زمان به صورت آسان به او دست یافته و مشکلات و سوالات خویش را مطرح نمایند.

همه مسائلی که در بالا مطرح شد، نیازمند عزم جدی نهادهای مسئول در امر معیشت روحانیون مساجد و نیز مردم مومن می‌باشد، که با تامین حداقل‌های زندگی روحانیون مساجد، زمینه‌های حضور دائمی ایشان را در مساجد آماده کنند و از برکات حضور ایشان بهره‌مند شوند.

روحانیون مساجد باید به‌عنوان محور مساجد مطرح شوند. لازمه این امر اجرای دوره‌ها و کلاس‌های متعدد در طول مدت خدمت ایشان در مساجد است و نیز بازرسی و نظارت بر عمل کرد ایشان به صورت مستقیم و غیرمستقیم و بررسی میزان رضایت‌مندی مردم از آن‌ها و تقویت نقاط قوت و برطرف کردن نقاط ضعف آن‌ها و در صورت نیاز، جایگزینی روحانی جدید به جای روحانی‌ای که نتوانسته انتظارات مردم را برآورده نماید.

۲- هیات امنای مسجد: این هیات به‌عنوان رابط بین مردم، مسجد و مسئولان، نقش ویژه‌ای در رونق گرفتن مساجد و برآورده شدن خواسته‌های مردم از مساجد را دارند. آن‌ها باید از بین معتمدین و افراد تحصیل کرده و مورد تایید مردم در محلات انتخاب شوند و پس از تایید صلاحیت‌های عمومی از سوی مراجع ذیربط، کلاس‌های توجیهی و آموزشی برای آن‌ها برگزار شود و پس از موفقیت در این کلاس‌ها برای

مدت محدودی مسئولیت حضور در هیات امنا به آنها واگذار شود و پس از طی مدت مذکور، در صورت موفقیت و تمایل به ادامه خدمت، دوباره مراحل بالا اجرا شود و در صورت لزوم، افراد جدیدی جایگزین آنها شوند.

۳- مدیر اجرایی مسجد: در کنار روحانی مسجد و هیات امناء، باید شخصی به عنوان مدیر اجرایی در مساجد وجود داشته باشد، که امور مربوط به برپایی نمازهای روزانه، مراسمات، کلاس‌ها و ... را که در مسجد برگزار می‌شود، ساماندهی کرده و بر اجرای آنها نظارت فعال و مستمر داشته باشد و به عنوان رابط بین بخش‌های مختلف مسجد، هماهنگی‌های لازم را به عمل آورد.

۴- خادم مسجد: در لحظه ورود به مسجد، اولین کسی که با او روبرو می‌شوید خادم مسجد است، که در بسیاری موارد، از افراد بی‌سواد و کم‌سواد جامعه هستند، که اغلب به دلیل کهولت سن و عدم آگاهی از روش برقراری ارتباط با جوانان و نوجوانان، موجب دل‌زدگی و روی‌گردانی آنها از مساجد می‌شوند. در بسیاری از موارد به علت عدم تامین مالی خادمان مساجد و مشکلات معیشتی، خادمان از انجام کامل وظایف خویش بازمی‌مانند و از حضور دائم در مسجد نیز سر باز می‌زنند، که همه این مسائل با چند روش قابل رفع هستند؛

اول این‌که، با تمهیداتی، میزان حقوق آنها افزایش پیدا کند و با کمک نهادهای ذی‌ربط، بیمه و مشکلات دیگر آنها برطرف شود.

دوم این‌که، با تبیین و تبلیغ ارزش والای خدمت به مساجد و تاکیدات وارده از پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و ائمه اطهار (علیهم‌السلام)، زمینه حضور داوطلبانه مردم برای خدمت افتخاری به مساجد، آماده شود و خادمان افتخاری به کمک خادمان مساجد بیایند.

سوم این‌که، امکان استفاده از سربازان وظیفه برای خدمت در مساجد، بررسی شود و در صورت امکان از حضور سربازان برای خدمت در مساجد استفاده شود.

• بایسته‌های عمومی مسجد از لحاظ امکانات

امکانات و تجهیزات مورد نیاز مساجد به صورت زیر قابل تقسیم هستند:

۱- شبستان مسجد: شبستان مسجد به عنوان اصلی‌ترین نقطه مسجد، باید به گونه‌ای طراحی شود، که با حضور در آن، بیشترین احساس معنوی در افراد پدیدار شده و حال و هوای معنوی جهت اقامه نمازهای روزانه در ایشان ایجاد شود.

شبستان مسجد از نظر نورگیری، تهویه هوا، امکانات سرمایشی و گرمایشی باید به گونه‌ای طراحی شود، که نمازگزاران در حال اقامه نماز احساس کسالت نکنند و از نشستن در مسجد لذت برده و برای گوش سپردن به مواعظ و سخنرانی‌ها آمادگی کامل داشته باشند.

- در ساخت مساجد، باید امکانات ویژه‌ای نیز، جهت رفاه حال معلولان و جانبازان تدارک دیده شود، تا این افراد نیز با سهولت به نقاط مختلف مسجد دست پیدا کنند و برای اقامه نماز با مشکل برخورد نکنند.
- ۲- وضوخانه و سرویس‌های بهداشتی: یکی از نقاط ضعف مساجد، نبود وضوخانه و سرویس‌های بهداشتی تمیز و کافی می‌باشد، که در بسیاری از موارد، نمازگزاری که بخواهد وضو بگیرد، با مشاهده وضع نامناسب این بخش از مساجد، ترجیح می‌دهد جهت وضو گرفتن به خانه رفته و در نتیجه از ثواب نماز جماعت محروم می‌شود.
- ۳- بخش اداری: مناسب است که جهت رفاه حال کسانی که به عناوین مختلف به مساجد مراجعه می‌کنند، چند دفتر اداری در نظر گرفته شود، به عنوان مثال؛ دفتری برای روحانی مسجد، که در آنجا به مراجعات خصوصی مردم پاسخ داده و به ارائه مشاوره و ارشاد و هدایت ایشان پردازد. و یا دفتری برای هیات امنای مسجد، که امور مربوط به کار خویش و جلسات مشورتی را در آن برگزار کنند. و نیز دفتری برای مدیر اجرایی مسجد، که امور مربوط به برنامه‌ها و مراجعات خود را در آن انجام دهد.
- ۴- کلاس‌های آموزشی: باید کلاس‌هایی در بخش‌هایی از مسجد، که صیغه مسجد بر آن جاری نشده، جهت آموزش موضوعات مختلفی که در مساجد صورت می‌گیرد وجود داشته باشد تا همه علاقه‌مندان (اعم از این که عذر شرعی دارند و یا خیر) بتوانند در کلاس‌های مورد علاقه خویش شرکت نمایند و از آن‌ها استفاده نمایند.
- ۵- کتابخانه: یکی از مهم‌ترین بخش‌های یک مسجد، که جذابیت‌های ویژه‌ای برای جوانان و نوجوانان داشته و دارد کتابخانه است. در کشور ما که سرانه مطالعه شایسته ایران اسلامی نمی‌باشد، ایجاد و تجهیز کتابخانه‌های مساجد، یکی از عوامل موثر در جذب جوانان و نوجوانان است، البته کتابخانه‌ای که شامل تمام کتاب‌های لازم باشد و دسترسی به آن آسان و کم‌هزینه باشد و کتاب‌های آن همه ساله به روز شده و کتاب‌های معیوب با کتاب‌های جدید جایگزین شوند.
- ۶- قرائت‌خانه^۱: نهادهای مسئول می‌توانند به جای تاسیس قرائت‌خانه‌های جدید با هزینه‌های گزاف، از امکانات موجود در مساجد استفاده نمایند و با تجهیز و گسترش قرائت‌خانه‌های موجود، هم به مساجد رونق بخشند و هم فرهنگ کتاب‌خوانی را در جامعه گسترش دهند.
- ۷- شبکه اینترنت: با توجه به گسترش روزافزون استفاده از اینترنت در جهان و کشور عزیزمان، لزوم تجهیز مساجد به اینترنت پرسرعت، جهت در دسترس قرار دادن اطلاعات مفید اسلامی به جوانان و نوجوانان، امری غیر قابل انکار است و می‌تواند در ارتقای علمی مساجد، نقش بسزایی ایفا نماید.
- ۸- فضای ورزشی: با توجه به وسعت زیاد اغلب مساجد کشور، می‌توان بخشی از مسجد را به عنوان فضای ورزشی آماده‌سازی و تجهیز نمود. این کار، علاوه بر ایجاد انگیزه در جوانان و نوجوانان جهت

^۱ - سالن مطالعه

فعالیت‌های ورزشی، می‌تواند محیطی ایمن و اطمینان بخش را به خانواده‌های مومن و ارزشی هدیه نماید، که با خیال راحت جوانان و نوجوانان خود را روانه آن کنند. برای فعالین فرهنگی که در مساجد خدمت می‌کنند نیز فرصتی طلایی جهت ایجاد ارتباط با آن‌ها ایجاد می‌کند، تا به طور غیرمستقیم مفاهیم و ارزش‌های اسلامی را به ایشان منتقل کنند.

• وظایف نهادهای دخیل در امور مساجد

همان‌گونه که در بالا اشاره شد، نهادهای زیادی در امور مساجد تاثیرگذار هستند. همین تعدد نهادها، موجب تداخل امور و موازی کاری در بسیاری از موارد می‌شود. به نظر می‌رسد؛ اگر فقط یک نهاد، به صورت مستقیم در امور مساجد دخالت کند و سایر نهادها برنامه‌ها و کمک‌های خود را از طریق آن نهاد اعمال کنند، برنامه‌ها به صورت متمرکز و در قالب طرح‌های مطالعه شده که توسط نهاد مسئول کارشناسی شده، در مساجد اجرا می‌شوند. با توجه به این که نهادها و سازمان‌های مختلف، وظیفه تاسیس مکان‌های فرهنگی، هنری، علمی و آموزشی در محلات را دارند، می‌توانند با اختصاص امکانات مورد نیاز و نیروی انسانی آموزش دیده به مساجد، علاوه بر رونق دادن و گسترش فعالیت‌های مساجد، از فضا و مکان مسجد استفاده نمایند و با صرفه‌جویی در این بخش (هزینه زمین و ساختمان)، هزینه‌های مربوط به این بخش را به تقویت امکانات و نیروی انسانی اختصاص دهند. همه این امور زمانی محقق می‌شوند، که نهادهای موثر در مساجد، فارغ از آمار و ارقام، در صدد افزایش کارآیی مساجد برآیند و با هماهنگی‌های لازم، زمینه رشد کمی و کیفی برنامه‌های مساجد را فراهم آورند و در مساجد روحانیون کارآمد و فعالی بگمارند، که به صورت تمام وقت در مسجد حضور و بر برنامه‌های آن نظارت داشته باشند و هماهنگی‌های لازم را بین بخش‌های مختلف مسجد به نحو احسن انجام دهند.

منابع

۱. مسنداحمد، الإمام احمد بن حنبل، بی تا، دارصادر، بیروت، لبنان.
۲. لسان العرب، ابن منظور، محرم ۱۴۰۵، نشر ادب الحوزة، قم، ایران.
۳. تاج العروس، الزبیدی، تحقیق: علیشیری، ۱۴۱۴ - ۱۹۹۴، دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، بیروت.
۴. مسجد و تاثیرات علمی و اجتماعی آن در جامعه اسلامی (از آغاز اسلام تا پایان حکومت اموی) عباسعلی فراهتی، چاپ دوم، تهران، ۱۳۸۵، ستاد عالی هماهنگی کانون‌های فرهنگی هنری مساجد.
۵. درآمدی بر جایگاه مسجد در تمدن اسلامی، عباس برومند اعلم، ستاد اقامه نماز، چاپ اول، تهران ۱۳۸۰.
۶. نقش مسجد در جامعه اسلامی از آغاز تا عصر عباسیان، غلامحسن محرمی، انتشارات یمین، چاپ اول، ۱۳۷۹، قم.
۷. المسجد فی الاسلام، طه ولی، دارالعلم للملایین، چاپ اول، ۱۹۸۸، بیروت، لبنان.

٨. جامع أحاديث الشيعة، السيد البروجردى، چاپ مهر، ١٤٠٩، قم.
 ٩. وسائل الشيعة (آلاليت)، الحر العاملى، مؤسسه آل البيت عليهما السلام لإحياء التراث، چاپ دوم، ١٤١٤، قم.
 ١٠. كنز العمال، المتقى الهندى، ضبط و تفسير: الشيخ بكر يحيانى، تصحيح و فهرست: الشيخ صفوة السقا، مؤسسه الرساله، ١٤٠٩ - ١٩٨٩ م، بيروت، لبنان.
 ١١. بحار الأنوار، العلامة المجلسى، تصحيح: السيد إبراهيم الميانجى و محمد الباقر البهودى، دار إحياء التراث العربى، چاپ سوم، ١٤٠٣ - ١٩٨٣ م، بيروت، لبنان.
 ١٢. حضارة العرب، گوستاو لوبون، ترجمه: عادل زعيتير، دار احياء الكتب العربيه، چاپ سوم، ١٩٥٦، قاهره.
 ١٣. الازهر تاريخه و تطوره، محمد البهى، بى نا، چاپ قاهره، ١٩٦٤.
 ١٤. مسند احمد، الإمام احمد بن حنبل، دارصادر، بى تا، بيروت، لبنان.
 ١٥. سنن ابن ماجه، محمد بن يزيد القزوينى، تحقيق و ترقيم و تعليق: محمد فؤاد عبدالباقي، دارالفكر للطباعة و النشر و التوزيع، بى تا.
 ١٦. العلم و الحكمة فى الكتاب والسنة، محمدرى شهرى، مؤسسه دارالحدیث الثقافیه، چاپ اول، ١٣٧٦، قم، ايران.
 ١٧. صحيح مسلم، مسلم النيسابورى، دارالفكر، بى تا، بيروت، لبنان.
 ١٨. تفسير القرطبي، القرطبي، تصحيح: أحمد عبدالعليم البردونى، دار إحياء التراث العربى، بى تا، بيروت، لبنان.
 ١٩. روحانيت و مشروطه، مجموعه مقالات، بوستان كتاب، چاپ دوم، ١٣٨٦، قم.
- منبع: دفتر مطالعات و پژوهشهای مرکز رسیدگی به امور مساجد